

Új szintézis az antik erkölcsi-etikai szabályokról és életviteli elvekről

Uralkodó és polgár antik tükörben I–II. Agatha XXI. (Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Havas László) Debrecen, 2007. 920 oldal

A Debreceni Egyetem gondozásában megjelenő Agatha sorozat örvendetes módon új kötettel gazdagodott, amely lényegében egy antik uralkodói, illetőleg polgártükör, melyhez hasonló jellegű összefoglalás eddig magyarul nem jelent meg. A gyűjteményes kötet a jelzett témakörhöz kapcsolódó tanulmányokat, az egyes szerzőkhöz bevezetőket, magyarázatokat, illetőleg antik forrásrészletek magyar nyelvű fordítását tartalmazza, kezdve a görög Isokratesz Nikoklészhez című beszédétől egészen Agapétos Tanító fejezetek című írásáig.

A kötet Havas László igen alapos, széles körű, több évtizedes kutatómunkán alapuló bevezető tanulmányával kezdődik: Uralkodói és polgártükör az antik irodalomban, illetve a politikai és filozófiai gondolkodásban (9–157. old.), amit a témához kapcsolódó, igen bőséges bibliográfia jegyzéke követ (158–191. old.).

Havas László cáfolja azt az általánosan elterjedt felfogást, miszerint a fejedelemtükör (*speculum regium*) antik előzmények nélküli, középkori irodalmi műfaj. Rámutat, hogy az uralkodóval kapcsolatos intelmirodalom szinte egyidős az emberrel, ilyen módon számolni kell az antik előzmények folyamatos meglétével. Az ilyen jellegű irodalom jelen volt már az egyiptomi birodalomban, bizonyíték erre például Djedefhor tanítása (IV. dinasztia) vagy Ptahhotep vezír (V. dinasztia) oktató célszerű munkája; keleti párhuzamként az ókori Mezopotámiából említhetjük Surupak király fiához intézett tanácsait, avagy a Gilgamesz című

eposz vonatkozó részleteit. Idézve Havas Lászlót: „A Közel-Kelet bölcsesség irodalmában tehát mindenképpen központi szerepet játszik részben maga az uralkodói tanítás tulajdon eszményítő tanácsadásával, részben egy mesternek erkölcsnevelő, illetve társadalmi szerepkört kijelölő eligazítása révén.” (10. old.)

A „fejedelemtükör” műfaji előzményei megtalálhatók az ókori görögség irodalmában is, de némi módosulással. Itt nem a közvetlen előd vagy az elődök valamelyike fogalmazza meg útmutatásait az utód számára, hanem mindig egy tanító, egy mester, így például a költők: Homéros, Hésiodos; történetírók: Hérodotos, Thukydidesz; filozófusok: Platón, Aristotelész; avagy éppen süsséggel a rétorok, Démosthenész, Isokratész. A görög ember legfőbb kincse a szabadság – ahogyan egy felirat hirdeti –, ezért számukra méltatlannak tűnt a keleti típusú egyeduralom hatalmi tanításának folyamatos továbbadása. A görög gondolkodókat nem annyira az uralkodás, mint inkább az ideális államberendezkedés foglalkoztatta, amit természetesen eszményi polgárokkal lehet megvalósítani.

A klasszikus kortól kezdve (Kr. e. 5. sz.) a jó vezető politikus és a jó polgár – Havas László megállapítása szerint – egyre inkább összekapcsolódik a politikai életet döntően befolyásolni képes nagy hatású szónokkal (*protagonistés*). Thukydidesz történeti munkájában olvashatók például ilyen tárgyú Periklész-beszédek. Hérodotos három perzsa előkelővel „folytat” vitát a legjobb államformáról, ami egyben az egyes politikai rendszerek előnyeinek és hátrányainak elméleti kifejtése. Az ókori görögéségnél az államvezetés, a politikai bölcsesség sajátos képviselői a törvényhozók (*nomothetai*) is, Solón – akit aligha véletlenül soroltak az

ókor hét bölcsé közé –, Peisistratos, Kleisthenés. A bölcs törvényhozó átlátja a közösség vezetésének törvényszerűségeit, ismeri azon szabályok okait és értelmét, amelyek az egész polgárság életét irányítják, továbbá megszabják mindenkinek a kötelességeit. Ilyen módon a törvényhozók mint a nép bölcs tanítói egyfajta uralkodói szerepet is betöltenek. A jó állam, a jó közösség megteremtéséhez – a görög gondolkodás szerint – jó polgárookra van szükség, ez utóbbi pedig neveléssel (*paideia*) valósítható meg. Tanácsadói, nevelői szerepkörben, a közvélemény és a politikai gondolkodás formálásában különösen jelentős helyet kaptak a filozófusok, főleg Platón és Aristotelés. Kiemelkedően hatásos az uralkodó tanításában és nevelésében a szónok-filozófus szerepe. Ilyen volt például Isokratés, aki a makedón Philipposnak adott tanácsokat a görögök egyesítésére vonatkozóan (Philippos – nyílt levél Kr. e. 346-ból), illetőleg *panegyrikost* is írt hozzá Kr. e. 380-ban. A jelen kötet is közöl egy Isokratés részletet (197–205. old.) az ún. „ciprusi beszédekből”, amelyeket Euagoras ciprusi uralkodóhoz, illetve annak fiához, Nikokléshez intézett.

Az ókori Rómában intelem-irodalom helyett vezéreszmék, politikai jelszavak voltak használatosak, a *nobilitas* ezek segítségével irányította a konzervatív berendezkedésű államot, zsinórmértékként az ősök szokásait és intézményeit (*instituta et mores maiorum*) állítva a közösség elé. Ezen gondolat jegyében magának a történetírásnak a szerepe is más volt, nem tekintette feladatának a hiteles múltábrázolást, helyette instruktív példatárként szerepelt az utókor számára. A politikai gondolkodás, az antik államiság elméleti vizsgálata szempontjából korszakalkotó Cato Censorinus, közismertebb nevén az idősebb Cato működése. Sajnálatos módon a kötet Catótól nem közöl forrásrészletet, pedig írt történeti munkát (ez nagyrészt elveszett), számos szónoki beszédet mondott, sőt fiához, Marcushoz írt egy tanító célzatú munkát, összegezve benne mindazon tudnivalókat, amelyekre egy de-

rék római polgárnak szüksége van, így jogi, katonai, földművelési és orvosi ismeretekből készített egy összeállítást. Számos tanulság adódik Cato életviteléből, jelleméből, erényeiből is. Cicero *Cato Maior, avagy az öregségről* című rövid etikai-filozófiai tárgyú írása szinte erény-katalógus, amelyből jó képet kaphat az olvasó arról, hogy milyen elvárásokat támasztott a római állam egy derék polgár (*vir bonus*) felé. A „polgártükröbe” ennek az írásnak a megfelelő részletei véleményem szerint szervesen beleillettek volna. Catóra is nagy hatást gyakorolt – a bevezető tanulmány szintén elemzi működését (37–40. old.) – a görög Polybios. Rómában a görög politikai filozófia a filozófusok, köztük Panaitios tevékenységének köszönhetően hatott és terjedt el.

Havas László az első római polgártükröknek a *Commentariolum petitionis* vagy *De petitione consulatus* című levélformájú rövid írást minősíti (43. old.). Ezt az írást úgy tekintették, mint a hivatali pályázók kézikönyvét.¹ Havas László értelmezése szerint azonban kifejezetten filozófikus tartalma ennek ellentmond, Quintus Cicero arra figyelmezteti fivérét, hogy mint egy polgári közösség tagjának a legfőbb tisztség, a *consulság* elnyeréséhez szüksége van dicsőségre, tekintélyre és hírnévre (*gloria, dignitas, laus*), ez adja meg a római polgár társadalmi súlyát.² A kötetben igen jelentős helyet és szerepet kapnak Cicero írásai és gondolatai, illetőleg a szónok-politikusnak a polgárok erényeire és kötelezettségeire vonatkozó elvárásai. Nyilván ennek a gondolatnak a jegyében került bele a válogatásba Quintus Tullius Cicero bátyjához intézett, hivatali pályázásról szóló levele, illető-

¹ Cicero, Quintus Tullius: *A hivatalra pályázók kézikönyve: hogyan nyerjük meg a választásokat?* Ford. és s. a. r. Nótári Tamás, a kísérő tanulmányt írta Németh György. Szeged, 2006.

² Ugyanerre az írásra a kötethez függelékként csatolt „A Catilina-mozgalom társadalmi bázisának és programjának kérdéséhez” című tanulmány is kitér (863–880. old.).

leg Marcus Tullius Cicerónak egy, a fivéréhez küldött levele (*Ad Quintum fratrem* I, 1.) továbbá a Kötelességekről (*De officiis*) című munkája Havas László fordításában (209–520. old.).

A bevezetés ezt követően a *principatus* és a *dominatus* időszakával foglalkozik, kitér arra a kérdésre is, hogy milyen antik hatások mutathatók ki a magyar István király fiához intézett *Intelmei* vonatkozásában (67–69. old.). A *principatus* kapcsán alapos elemzés alá veszi Havas László a felmerült új szempontokat, így az uralkodó-, illetve hivatalnok-kultuszt, annak feltételezhető előzményeit, az uralkodó istenségének kérdését, közben kitér a rendszer propagandájára, politikai eszméinek megfogalmazóira, valamint ellenzékére is (83–88. old.).

Különös színfolt a vizsgált kérdés kapcsán a filozófus Seneca működése. Abban a kiváltságos helyzetben volt – hasonlóan Aristotelészhez –, hogy a leendő uralkodó nevelésével bízták meg. Uralkodói eszményéről az általa nevelt ifjú, a későbbi Nero császár számára egy rövidebb munkát is írt (*De clementia*), amelyben tanácsokkal szolgál a leendő uralkodónak, kifejti saját véleményét a *princeps*szel szembeni elvárásokról. Havas László ezt az írást igazi „tükörnek” minősíti (88. old.) azzal a megjegyzéssel, hogy Seneca az igazi uralkodói erényekhez kívánja elvezetni Nerót, ugyanakkor kénytelen őt olyan módon bemutatni, mint ha ezeknek már a birtokában lenne.³

A Flavius-kor „polgártükör” illusztrációjaként a kötetben az enciklopédista idősebb Plinius terjedelmes munkájának egy részlete szerepel (*Naturalis historia* VII 91–150), amely általánosságban beszél az adott témakörrel, történelmi példákkal illusztrálva a természettudós szerző morális-filozófiai világnézetét. Hosszan elemzi a bevezetés az ifjabb Plinius Traianus császárhoz intézett *Panegyricus*át. Ez a munka valóban beleil-

lik a „királytükör” irodalomba, jól illusztrálja a műfaj sajátosságait, s a latin *panegyricus*ok gyűjteményének is ez az első darabja, sajnálatos módon azonban a kötetbe nem került be belőle részlet.⁴ Szintén Traianushoz kapcsolódóan foglalkozott egy görög rétor, Dion Chrysostomos a jó uralkodó alakjával. A filozófus-császár, Marcus Aurelius írása bizonyíték arra, hogyan állítható a hatalom szolgálatába a filozófia. A fejedelemtükör mint műfaj kimutatható hatást gyakorolt a *Historia Augusta* címen ismert gyűjteményre is.⁵ „A pogány restauráció irodalma” (118. old.) képviselőjében Ammianus Marcellinus és Julianus Apostata⁶ írásait vizsgálja a bevezetés. Külön kitér Havas László a latin *panegyricus*-gyűjteményre (120–121. old.), köztük is Claudius Claudianus verses *panegyricus*ára (2. kötet 777–793. old.).

A bevezető tanulmány további részében a fejedelemtükör különböző irodalmi megjelenéseit vizsgálja, kitekintéssel annak bizánci megjelenésére (*Synesios, Agapétos*), valamint ezeknek a Szent István-i *Intelmek*re gyakorolt lehetséges hatására, foglalkozik továbbá a bizánci népkönyvekkel (126. old.). A tanulmányt a fejedelemtükör keresztény előzményeinek elemzése, illetve a keresztény egyházatyáknak a jó királlyal kapcsolatos gondolatai zárják. A terjedelmes tanulmányt a kötet összegző kitekintéssel zárja (137–157. old.).

A kötet a vizsgált téma illusztrálására időrendben forrásrészleteket is közöl, köztük több kevésbé ismert, nehezen elérhető munka részleteit is, a válogatás szempontjai azonban nem mindig világosak. Különös

⁴ C. Plinius, Caecilius Secundus: *Panegyricus. Traianus császár dicsőítése*. Ford. és s. a. r. Hoffmann Zsuzsanna, az előszót írta Maróti Egon. Szeged, 2007.

⁵ Ennek újabb magyar fordítása 2003-ban jelent meg Debrecenben, Havas László bevezetőjével.

⁶ Munkájából vett részlet a 2. kötetben szerepel, 767–777. old.

³ Hasonló beállítással találkozhat az olvasó a tévesen szintén Senecának tulajdonított *Octavia* című tragédiában is.

színfolt a második kötet végén szereplő fik-tív levél gyűjtemény, amely betekintést nyújt a társadalmi viszonyokba, a forrás-részletek sorát Agapétoz *Tanító fejezetek* című írása zárja.

Egyet kell értenünk Havas László záró gondolataival, miszerint: „... a jó uralkodást és a helyes társadalmi beilleszkedést, valamint a politikailag felelős feladatellátást elősegíteni kívánó oktató-nevelő irodalom valójában az emberiség egyik legősibb szép-irodalmi műformája, amely legalább 4500 éves múltra tekint vissza (137. old.) A közép- és újkori Európa fejedelemtükrei a klasszikus antikvitástól, mindenekelőtt Rómától ezt a szellemi örökséget vehették át a

folyamatosan formálódó keresztény szel-lemben történő további átalakítás céljából.” (157. old.)

A kiadvány lényeges, általános érdeklődésre számot tartó kérdéseket – uralkodói és polgári életelvek és életmód – vizsgál, igen gazdag forrásanyag, helyenként új szempontok alapján, olykor bátor következtetésekkel és sarkos megállapításokkal, ilyen módon haszonnal forgathatják mind a szakemberek, egyetemi és főiskolai hallgatók, mind pedig az érdeklődő olvasók.

HOFFMANN ZSUZSANNA